

A. Σταθμοί και κύριες φάσεις της περιόδου της Τουρκοκρατίας

1. Οι “σκοτεινοί αιώνες” της προσαρμογής

Οι πρώτοι αιώνες της τουρκικής κυριαρχίας στον ελληνορθόδοξο κόσμο χαρακτηρίζονται γενικά ως “σκοτεινοί”, κι αυτό για δυο λόγους: Ο πρώτος λόγος είναι ότι κατά τη διάρκεια των αιώνων αυτών οι υπόδουλοι χρειάστηκε να ζήσουν κάτω από εξαιρετικά δυσμενείς συνθήκες, που προκάλεσαν δραματικές δημογραφικές και κοινωνικές αναστατώσεις, οικονομική στασιμότητα και ανακοπή της πολιτιστικής τους ανάπτυξης. Ο δεύτερος λόγος έχει περισσότερο σχέση με ιστοριογραφικές αποτιμήσεις: Πολλά και σημαντικά ζητήματα της πρώιμης Τουρκοκρατίας παραμένουν ακόμα (και ίσως θα παραμείνουν για πάντα) άγνωστα ή αμυδρώς γνωστά, και τούτο εξαιτίας της έλλειψης και της καταστροφής των μνημείων, των αρχειακών πηγών και γενικά των ιστορικών τεκμηρίων της εποχής.

Από την πλευρά των Οθωμανών, οι πρώτοι αιώνες της κυριαρχίας τους στις ελληνικές χώρες, και ιδιαίτερα ο 15ος και ο 16ος, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως η “χρυσή περίοδος” της ιστορίας τους. Έχουμε καταρχήν τη σταδιακή επικράτησή τους σε ολόκληρη την ελληνική Ανατολή με την απορρόφηση των φραγκικών/βενετικών κτήσεων: Έτσι, στα 1470 κατέλαβαν την Εύβοια, στα 1499-1500 τη Ναύπακτο, τη Μεθώνη και την Κορώνη, στα 1522 τη Ρόδο, στα 1537-1538 όλα σχεδόν τα νησιά των Κυκλάδων, στα 1540 το Ναύπλιο και τη Μονεμβασιά, στα 1566 τα λείψανα των φραγκικών κτήσεων στο Αιγαίο και τη Χίο, στα 1570-1571 την Κύπρο και στα 1645-1669 την Κρήτη. Οι κατακτήσεις των Οθωμανών στην ελληνική Ανατολή συνεχίστηκαν (με μικρές παρενθέσεις υποχωρήσεων) ως το 1715: Τη χρονιά αυτή κατέλαβαν την Τήνο (μοναδική ως τότε νησίδα βενετικής κυριαρχίας στην εκτεταμένη θάλασσα των οθωμανικών κατακτήσεων) και οριστικά την Πελοπόννησο, την οποία είχαν χάσει για αρκετά χρόνια, μετά τον μοναδικό νικηφόρο για τη Βενετία τουρκοβενετικό πόλεμο του 1684-1699. Τελικά, από την εξάπλωση των Οθωμανών στις ελλη-

νικές χώρες ξέφυγαν μόνο τα νησιά του Ιονίου (με την εξαίρεση της Λευκάδας, για μεγάλα χρονικά δαστήματα). Πάντως, και τα Επτάνησα έγιναν κατά περιόδους στόχος καταστρεπτικών οθωμανικών επιδρομών (στα 1537, στα 1571 και στα 1716, για να μείνουμε στις σπουδαιότερες περιπτώσεις). Με τις επιθέσεις αυτές οι Οθωμανοί δεν επέτυχαν την κατάκτησή τους· ίσως και δεν απέβλεπαν σ' αυτό. Παρ' όλα αυτά, οι επιθέσεις εκείνες έθεταν, έστω και περιστασιακά, την εκεί βενετική κυριαρχία υπό αμφισβήτηση, προσδίδοντας για αρκετούς αιώνες στα Επτάνησα —που ζούσαν μονίμως κάτω από τη δαμόκλεια σπάθη της οθωμανικής απόβρασης— συνοριακό χαρακτήρα.

Από τα τέλη του 15ου και ώς τα μέσα του 16ου αιώνα οι Οθωμανοί, καθοδηγούμενοι από ικανούς σουλτάνους —τον Μεχμέτ Β' (1451-1481), τον Βαγιαζίτ Β' (1481-1512), τον Σελίμ Α' (1512-1520) και τον Σουλεϊμάν Α' (1520-1566)— ολοκλήρωσαν την επέκτασή τους στη νοτιοανατολική Ευρώπη και την ανατολική Μεσόγειο με την υποταγή όλων των λαών της Βαλκανικής και της Εγγύς και Μέσης Ανατολής. Στα 1515-1517 καταλαμβάνουν τη Συρία, την Αίγυπτο και μεγάλο μέρος της αραβικής χερσονήσου. Την ίδια εποχή άρχισαν την προώθησή τους προς τα δυτικά, θέτοντας σταδιακά υπό την “προστασία” τους τα μουσουλμανικά κρατίδια των βορειοαφρικανικών παραλίων. Παράλληλα, επεξέτειναν την επικυριαρχία τους και στις δυο παραδουνάβιες ηγεμονίες. Το 1526 σπάζουν οριστικά τη ουγγροσερβική άμυνα, κυριεύουν ολόκληρη σχεδόν τη βόρεια Βαλκανική και το 1529 πολιορκούν τη Βιέννη. Στο μεταξύ απωθούν και τους Πέρσες στα νοτιοανατολικά, απλώνονται στον δυτικό Καύκασο, περνούν στη χερσόνησο της Κριμαίας και —μέσω του εκεί ταταρικού χανάτου, που το μετατρέπουν σε οθωμανικό προτεκτοράτο— ελέγχουν πια ολόκληρη τη βόρεια και βορειοανατολική λεκάνη του Ευξείνου Πόντου. Την ίδια περίπου εποχή (από τη δεκαετία του 1530 και εξής), με ορμητήριο τα βορειοαφρικανικά μουσουλμανικά κρατίδια, απειλούν τη Μάλτα (την οποία μάλιστα προσπάθησαν να εκπορθήσουν χωρίς επιτυχία στα 1565), τις ισπανικές κτήσεις στη νότια ιταλική χερσόνησο και τη Σικελία και τις ναυτικές βάσεις του αυτοκράτορα Καρόλου Ε' (1516/1519-1556) στην κεντρική Μεσόγειο. Στην τρίτη και την τέταρτη δεκαετία του 16ου αιώνα οι Οθωμανοί εδραιώνουν την απόλυτη ηγεμονία τους στην ανατολική Μεσόγειο. Το γεγονός αυτό υπογραμμίζεται, στα 1537-1538, με την απορρόφηση όλων σχεδόν των φράγκικων κτήσεων του Αιγαίου, την κατάκτηση σημαντικών βενετικών βάσεων στα

δαλματικά παράλια και την επικράτησή τους έναντι των συνασπισμένων ναυτικών δυνάμεων της χριστιανικής Δύσης στην αμφιλεγόμενη ναυμαχία της Πρέβεζας (1538). Ταυτόχρονα, καταφέρνουν να υπογραμμίσουν την επιβλητική παρουσία τους στους ναυτικούς δρόμους και το μαλακό υπογάστριο της δυτικής Ευρώπης στην κεντρική Μεσόγειο, προπάντων μετά την εδραίωσή τους στην Τύνιδα και το Αλγέρι (από το 1551 και εξής). Τέλος, μετά από σποραδικές παρεμβάσεις, κατάφεραν να επεκτείνουν την πολιτική τους επιρροή και στο Μαρόκο (1574).

Αλλά πέρα από το στρατιωτικό πεδίο, την ίδια εποχή οι Οθωμανοί σημειώνουν και διπλωματικές επιτυχίες: Στα 1535, με την υπογραφή των περιβόητων “Διομολογήσεων” (Capitulations), κατορθώνουν να εξασφαλίσουν τη συμμαχία της Γαλλίας στην αντιμετώπισή τους με τους Αψβούργους. Το γεγονός αυτό είχε σοβαρές συνέπειες στην ιστορία τόσο της ανατολικής Μεσογείου, όσο και της ίδιας της Δύσης. Στην πρώτη περίπτωση, άνοιγε το δρόμο στην ανάπτυξη των εμπορικών και πολιτικών σχέσεων των ενδιαφερόμενων ευρωπαϊκών δυνάμεων με την υπό οθωμανική κυριαρχία Ανατολή· στη δεύτερη, μετέτρεπε τους ως τότε απόβλητους της ευρωπαϊκής πολιτικής Οθωμανούς σε ρυθμιστές της ισορροπίας δυνάμεων στην ίδια τη δυτική Ευρώπη.

Αντίθετες είναι οι εκτιμήσεις για τους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας από τους υποταγμένους χριστιανικούς λαούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ειδικότερα τους Έλληνες. Υπάρχουν τόσα αρνητικά δεδομένα, που δικαιολογούν, όπως είπαμε και πιο πάνω, τον χαρακτηρισμό της εποχής αυτής ως “σκοτεινής”. Πρώτα πρώτα, στη διάρκεια των “σκοτεινών αιώνων” άλλαξε εντελώς—σε ορισμένες τουλάχιστον περιοχές του ελληνικού κόσμου—ο παραδοσιακός δημογραφικός και οικονομικοκοινωνικός χάρτης. Παλιές και ιστορικές πόλεις εξέπεσαν σε χωριά (όπως π.χ. ο Μυστράς στην Πελοπόννησο και η Αθήνα στην Αττική), άλλες δημιουργήθηκαν από την αρχή (όπως π.χ. τα Γιαννιτσία στην κεντρική Μακεδονία), άλλες ερημώθηκαν και εξαφανίστηκαν (ιδιαίτερα σε ορισμένα νησιά του Αιγαίου). Πολλοί άνθρωποι αναγκάστηκαν—από τις συνθήκες που τους επιβλήθηκαν—να αλλάξουν επάγγελμα και βιοποριστικές ασχολίες: από αγρότες να γίνουν κτηνοτρόφοι, από ναυτικοί έμποροι, και από βιοτέχνες να στραφούν στις αγροτικές καλλιέργειες ή και αντίστροφα. Ορεινές και άγονες περιοχές, που ως τότε ήταν αραιοκατοικημένες ή και εντελώς ακατοίκητες, γέμισαν χριστιανικά χωριά και κωμοπόλεις (όπως έγινε στην απομονωμένη Μάνη,

στην κεντρική Στερεά Ελλάδα και στην οροσειρά της Πίνδου, ιδιαίτερα στη δυτική Μακεδονία), ενώ, αντίθετα, πεδιάδες ερημώθηκαν από το παλαιό χριστιανικό τους στοιχείο, περνώντας σιγά σιγά στα χέρια μουσουλμάνων εποίκων (προπάντων στην κεντρική Μακεδονία και την κεντρική Θεσσαλία).

Οι αλλαγές αυτές οφείλονταν σε πολλούς λόγους. Ο σημαντικό-τερος ίσως ήταν ο εξαγροτισμός ενός σημαντικού τμήματος της οικονομίας, αλλά και η φυγή των χριστιανών —μπροστά στην τουρκική πλημμυρίδα— από τις παλαιές τους εστίες σε περιοχές που δεν τις εποφθαλιμούσαν οι κατακτητές (όπως ήταν τα άγωνα ορεινά) ή η καταφυγή τους σε ασφαλέστερα μέρη (προς τις βενετικές κτήσεις) ή ακόμα και η μετανάστευσή τους έξω από την ελληνική Ανατολή (κατά κανόνα προς την ιταλική χερσόνησο). Η φυγή, πάντως, αυτή δεν ήταν πάντοτε αποτέλεσμα φόβου· οφειλόταν και στις δυσκολίες προσαρμογής σε νέες, δυσάρεστες και εντελώς ανεξέλεγκτες καταστάσεις. Τους χριστιανούς των πεδιάδων π.χ. τους έδιωχναν όχι μόνον οι αλλεπάλληλοι μουσουλμανικοί εποίκισμοί στα ευφορότερα μέρη, αλλά και η ανατροπή του παλαιού γαιοκτησιακού καθεστώτος, που απογύμνωνε τους προγενέστερους γαιοκτήμονες από την έγγειο περιουσία τους, αποστερώντας ταυτόχρονα και τους απλούς αγρότες από τα κυριότερα μέσα για την επιβίωσή τους. Η μείωση επίσης του χριστιανικού στοιχείου των πεδινών προκαλούνταν και από τους εξαιρετικά εκτεταμένους κατά τις πρώτες φάσεις της οθωμανικής εξάπλωσης εξισλαμισμούς, στους οποίους τρέπονταν άλλοτε οι ανώτερες τάξεις και, κυρίως, οι παλαιοί “προνοιάριοι” (οι οποίοι, με την προσχώρηση στο Ισλάμ του πρωτότοκου τουλάχιστον γιού τους, έλπιζαν να σώσουν τις περιουσίες τους), και άλλοτε και οι εξαθλιωμένες λαϊκές μάζες (ιδίως όταν έλειπε η κατάλληλη πνευματική καθοδήγηση για να σηκώσουν το βάρος της οικονομικής και της ηθικής πίεσης). Το ζήτημα των δραματικών αυτών αλλαγών είναι εξαιρετικά σημαντικό, επειδή, όπως είδαμε ήδη, συνδεόταν με τη νέα αντίληψη περί κρατικής ιδιοκτησίας, που εισήχθηκε στον ελληνικό κόσμο από τους προελαύνοντες Οθωμανούς. Άσχετα από την πιστή ή λειψή εφαρμογή της οθωμανικής αγροτικής πολιτικής, το γεγονός είναι ότι με τις ανατροπές του παραδοσιακού γαιοκτησιακού καθεστώτος μεταλλάχθηκαν και οι δομές της ζωής στην ύπαιθρο, προκαλώντας σοβαρές οικονομικές αναταράξεις και κοινωνικές ανακατατάξεις.

Ένα άλλο αίτιο που ευθύνεται για τις δημογραφικές και κοινωνικές αυτές αλλαγές, τουλάχιστον κατά την πρώτη φάση της

εμπέδωσης των οθωμανικών κατακτήσεων στην ελληνική χερσόνησο, ήταν και η πολιτική που ακολούθησαν οι σουλτάνοι του 15ου κυρίως αιώνα, που ήθελαν να ενισχύσουν το ανθρώπινο δυναμικό (χριστιανικό και μή) μερικών κατεστραμμένων από τις πολιορκίες και τους πολέμους ή χρήσιμων για τις νέες στρατηγικές προτεραιότητες αστικών κέντρων. Συγκεκριμένα, για να ξαναδώσουν ζωή στην αποδυναμωμένη από την πολύχρονη πολιορκία της Κωνσταντινούπολη, πραγματοποίησαν αναγκαστικές εγκαταστάσεις εκεί χριστιανικών πληθυσμών, που τους μετέφεραν κατά χιλιάδες από τις περιοχές που κυριεύαν (από τη Μυτιλήνη, την Εύβοια κλπ.). Για να ενισχύσουν επίσης τον αποδεκατισμένο πληθυσμό της ερημωμένης μετά την άλωσή της στα 1430 Θεσσαλονίκης, υποστήριξαν την εγκατάσταση εκεί 15-20 χιλιάδων περίπου Εβραίων, κυρίως από εκείνους που απελάθηκαν από την Ισπανία και την Πορτογαλία στα 1492-1503. Στον αρχικό αυτό μεγάλο πυρήνα προστέθηκαν αργότερα άλλες ομάδες ισπανόφωνων (sefardim) και γερμανόφωνων Ιουδαίων (askenazim), που κατέφευγαν αθρόοι στο έδαφος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι πρώτοι διωγμένοι από τη νότια Γαλλία και την ιταλική χερσόνησο και οι δεύτεροι από την κεντρική και την ανατολική Ευρώπη.

Από τις αλλαγές αυτές ο χριστιανικός πληθυσμός μερικών επαρχιών είτε έχασε την πλειοψηφία του υπέρ των μουσουλμάνων (όπως έγινε π.χ. στην κεντρική και την ανατολική Μακεδονία και σε πολλά μέρη της Θράκης) είτε εκμηδενίστηκε βιολογικά (από τις επιδημίες και τις κακουχίες των πολέμων) είτε απορροφήθηκε —κυρίως μέσω των εξισλαμισμών— από άλλες εθνοτικές ομάδες (όπως έγινε στις περισσότερες επαρχίες της Μικράς Ασίας). Στις απελπιστικές αυτές καταστάσεις θα πρέπει επίσης να αποδώσουμε και τη δραματική αλλαγή της θρησκευτικής σύνθεσης ολόκληρων χωρών (όπως λ.χ. έγινε στη Βοσνία και στην κεντρική και βόρεια Αλβανία εξαιτίας των μαζικών εξισλαμισμών των Σέρβων στην πρώτη και των Αλβανών στη δεύτερη περίπτωση). Εννοείται ότι η θρησκευτική μετάλλαξη αποτέλεσε σε μερικές περιοχές προστάδιο προς τη μετέπειτα εθνοτική διαφοροποίηση (το παράδειγμα της Βοσνίας, υπό το φως μάλιστα των πρόσφατων εθνικών αναμετρήσεων μεταξύ των ομοφύλων και ομογλώσσων σερβόφωνων, αλλά αλλοθρήσκων μουσουλμάνων, ορθόδοξων και καθολικών, είναι χαρακτηριστικό).

Εξάλλου, οι αναστατώσεις των συνεχών πολέμων για την οθωμανική επικράτηση, αλλά και η ίδια η δομή του οθωμανικού καθεστώτος, προκαλούσαν αναπόφευκτα και την οικονομική καθίζη-

ση των κατοίκων της αυτοκρατορίας. Οι οικονομικές κρίσεις, βέβαια, της οθωμανικής Ανατολής δεν ήταν άσχετες και με τη μετανάστευση, στα τέλη του 15ου και στις αρχές του 16ου αιώνα, του οικονομικού βάρους από την ανατολική προς τη δυτική Μεσόγειο και τον Ατλαντικό, προπάντων μετά τις ανακαλύψεις των νέων θαλάσσιων δρόμων (γύρω από την Αφρική) και των νέων χωρών (στην Αμερική). Ωστόσο, η εξαιρετικά καίρια γεωγραφική θέση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η κατοχή των βασικών παραδοσιακών εμπορικών δρόμων της ανατολικής Μεσογείου θα μπορούσε να δώσει στους υπηκόους της χρυσές ευκαιρίες για ποικίλες εμπορικές και ναυτιλιακές δραστηριότητες. Ωστόσο, τα δεδομένα αυτά έμειναν ουσιαστικά ανεκμετάλλευτα ως τα μέσα τουλάχιστον του 16ου αιώνα, κι αυτό εξαιτίας, κυρίως, των δυσμενών συνθηκών που προκάλεσε η οθωμανική εξάπλωση, τόσο στην ξηρά όσο και στη θάλασσα (από τις συνεχείς πολεμικές συγκρούσεις, τη δράση ανεξέλεγκτων ένοπλων ομάδων, την ενδημική ληστεία στην ξηρά και την πειρατεία στη θάλασσα κλπ., αλλά και από τις καταχρήσεις των τοπικών διοικητικών και στρατιωτικών εκπροσώπων των σουλτάνων).

Από τις μετακινήσεις του χριστιανικού πληθυσμού, καθώς επίσης και από το γενικότερο κλίμα της ανασφάλειας, χτυπήθηκε θανάσιμα και ο πολιτισμός και η παιδεία. Καταρχήν, μεγάλο τμήμα του μορφωμένου ελληνορθόδοξου πληθυσμού προτίμησε την καταφυγή στις βενετικές κτήσεις και στην ιταλική χερσόνησο. Το ρεύμα της φυγής των λογίων από τη βυζαντινή Ανατολή προς την καθολική Δύση άρχισε από τον 14ο κιόλας αιώνα, αλλά οι συνεπειές του έγιναν ευρύτερα αισθητές κατά τα μέσα του 15ου. Και ενώ η μετανάστευση των Βυζαντινών λογίων στην Ιταλία και γενικότερα τη δυτική Ευρώπη ευνόησε, από το ένα μέρος, τη διάδοση εκεί των ελληνικών γραμμάτων, απορφάνισε, από το άλλο, τον ελληνορθόδοξο κόσμο από την πνευματική του ηγεσία. Εξάλλου, το ιδεολογικό και πνευματικό κλίμα που κυριάρχησε στην Κωνσταντινούπολη αμέσως μετά την Άλωση, δεν ευνοούσε τη στροφή των Ελλήνων προς την κλασική αρχαιότητα, που φαινόταν τότε —ύστερα από μια τόσο μεγάλη εθνική καταστροφή— μάλλον επικίνδυνη για τη διάσωση της χριστιανικής πίστης και της δογματικής ενότητας του ποιμνίου. Γι' αυτό και οι προσπάθειες της εκκλησιαστικής ηγεσίας στράφηκαν, όπως θα δούμε, στην ενίσχυση της ορθόδοξης πίστης, μέσω της οποίας προσδοκούσαν η άμυνα του υποταγμένου χριστιανικού πληθυσμού έναντι των τάσεων εξισλαμισμού.